

УДК 821.161.2-31 Коцюбинський

Людмила Мостова, Алла Порожнюк

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЛЕКСИЧНЕ МІКРОПОЛЕ “ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ” (“PERSONA GRATA” М. КОЦЮБИНСЬКОГО)

У світовій літературі створено чимало художніх образів, які яскраво й переконливо відтворюють типи акцентуїрованої людської психіки [4, 178]. В оповіданні М.Коцюбинського «Persona grata» таким варіантом людської індивідуальності є образ головного героя — ката й душогубця Лазаря. Ми не знайдемо суцільного портрета «бажаної особи», є лише розкидані по твору окремі фрагменти: «жовті білки», «клав жовте обличчя на жовту руку», «сіре, у цеглястих плямах обличчя, жовті вуси у нього кумедно стирчали, як у собаки» (жовтий колір є домінуючим. — Л.М.), «нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покритті волоссям, і кулаки».

Серед нотаток до оповідання знаходимо подані автором попередні зауваження до цього образу: «Рудий, груба, нерозвинена людина. Живе більше інстинктами, ніж розумом. Великий, міцний, трохи згорблений, з сірим, як арештантський халат, лицем, з глибокими чорними зморшками. Руді вуси — стрижені».

Опановує ідея — загубити того, хто каже все те робити. То йому докучило ремесло, а то він набирає охоти (забити) вбити, смакує і тільки думає, як би вирватись (звідти) звідси, добратись туди...» [3, 372].

Згаданий план твору деталізує портрет ката, конкретніше відбиває психологію вбивці, його еволюцію і водночас деградацію.

Для чого вбиває Лазар? Для задоволення, вирішення власних життєвих проблем, убивства заради убивства, самоствердження? Що притягує глядача Морду, якого Лазар ненавидить і навіть побоюється, до його постаті? Спорідненість душ? «Що, братец Лазар, погано живеться у нас?.. Нічого, братец... може бути і краще» [3,

267]. Отже, Морда вважає Лазаря за свого, за брата, за близьку душу. Ця спорідненість стає причиною виклику Лазаря до контори, де відбулася важлива розмова, після якої в його очах «лежало щось окрите і запечатане». Йому було запропоновано стати тюремним вішателем, катом. Ця ж розмова розворушила спогади минулого, які стали своєрідним містком до пропозиції нових убивств, роздумів про майбутнє. «Чи думав вбивати? Чи було страшно?.. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне?» [3, 267].

Ще в XIX ст. Е. Феррі запропонував класифікацію злочинців. Одну з категорій злочинців визначив як звичну, характеризуючи її тим, що вбивці з раннього дитинства суцільно віддаються злочину, додаючи до нього хронічну звичку, і роблять з неї справжню професію [7, 153]. Так і Лазар у важкій каламутній пам'яті пригадав, як ще малим хлопцем повісив kota, зацькованого псами. Цей образ обдертого, замороженого kota фіксує становлення майбутнього вбивці. Його не хвилюють страшні муки тварини, з'являється лише настирлива цікавість: «Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки?» [3, 268].

Що вважати початком «кар'єри» ката? Повішення kota чи вбивство п'ятьох людей заради грабунку? Для Лазаря це не має значення. Він турбується лише про себе. Ні крики порізаних ним людей, ні дитячі руки, що тяглися до нього в надії на порятунок. Головне — він сам, що буде з ним далі? «Очі давилися в себе». Тепер за кожного повішеного Лазар матиме 25 карбованців, одягу, горілку, карти. Він пригадає розмову з Мордою: «Справишся, братец? — Будьте спокійні».

Лазар як «не проста особа» отримує в іншій тюрмі, куди його перевели, окрему камеру. «Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив» [3, 269]. Згодом в камері з'являється м'яке велике крісло, обдерте ззаду, і засиджений мухами царський портрет. Для компанії і послуг було призначено два наглядачі — Іван та Каленик, з якими пив горілку і грав у карти. Як слушно зазначає Ф.А. Приходько, «Отже, зібралися: Спас, цар, кат, тюремні охоронці. У такому товаристві знаходиться Лазар, охоплений чеканням: «коли ж се буде? І як воно буде?» [6, 124].

Лазар розпалює в собі ненависть до людей грубими сварками та цинічними лайками. Садистськи радіє, що зумів розбурхати у собі злість.

Першим імпульсом до зміни у його психіці стала страта дівчини. «Невже дитина? — питав він в себе і чув усередині якесь невдоволення, так наче його обдурили» [3, 272]. Він не сподівався побачити серед чорної купи солдат, попа, глядача ясну плямку, щось біле. «Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого — того, для кого зійшлися ці люди і поставили стовп» [3, 272]. Все відбувалось як уві сні. І лише командні крики «Ну, приготовсь! Засукуй рукава! Зв'яжи їй руки! Балван! Де запинало? Йолоп!» збудили його. Однак, та злоба, лють до людей, цікавість до смерті, яку він викликав у собі, покинули його. Тремтячі руки зачіпляли волосся дівчини, торкнулися теплої і м'якої шиї. Цей дотик стрепенув усе його тіло. Але він — механізм вбивства, і всі його дії злагоджені, спрямовані на виконання наказу, не дивлячись на напівсвідомий стан.

М.Коцюбинський подає ті зміни, які сталися у психіці ката. Після страти Лазар «почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала за серце». Образ дівчини, маленької, м'якенької, наче курчатко з жовтим пушком, з черевичками, мов хвіст у ластівки, та голосом чайки пробуджує його сумління. Нові жертви підсилюють цей стан. Щоб придушити його. Лазар п'є, бешкетує, вередує, зганяє злість на своїх наглядачах. Влаштовує «смотри», примушує хворого Каленика кашляти. З п'яних очей уявляє себе то паном, то графом, то великим начальником.

Щоразу після вбивства закатований залишав Лазарю «подарунок смерті». А закатованих було багато... Чоловіки й жінки, старі й молоді, малі та сухорляві, з панів і свій брат. Лазар тверезо фіксував їх поведінку в час смертельного вироку і залежно від їхнього стану поводився й сам. «Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було зводити їх вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів» [3, 274]. М. Коцюбинський детально описує професійний спокій Лазаря, його байдужість до людської долі. Головне —

наказ, який слід виконати до кінця. «Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував шию, аж щось хрустіло, — і був кінець».

Страчені вже не згадувались, залишалися лише у пам'яті їх погляд, голос, колір волосся, форма шиї, рухи, слова. Як зазначає Ф. Приходько, «лінива думка нічого не брала від жорстокої дійсності, бо лишалися тільки каламутні дикі бажання та лють на тих, що завжди перед його очима, — проти Івана й Каленика» [6, 125]. Цією люттю він приховує страх, бо здавалося, що за ним постійно стежать Іванові очі, стиха підкрадаються, лягають на шию або спину, намагаються пролізти всередину, насміхаються над ним. У люті він кричав Іванові, щоб той не дивився на нього і забрав свої очі. Однак очі верталися. Ніч приносила все нові й нові «подарунки». В нічних мареннях Лазар прагне виправдати себе як людського ката: «Ти думаєш — легко мені? Втомився я дуже ... душею і тілом. І ссе мене щось коло серця...» [3, 277]. Важке прокидання від сну не припиняло жаху. Його лякала тиша. І тоді він трошив посуд, грюкав у двері і по столу, але ця жахлива тиша не проходила, а, навпаки, дивилася на нього звідусіль і вищиряла зуби. Перемагала його.

Страшні марення допомагає перебороти перша, вбита ним дівчина з руським волоссям. Вона розповіла йому, що в неї залишилася старенька мати, і тепер плаче, їй не хотілося вмирати, а вбивство Лазар заподіяв за гроші, горілку. Вона запитує, чи додало це йому щастя, спокою? І нарешті говорить таке бажане для нього: «А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира руба, а той, хто її держить...» [3, 278].

Пробудження людського у душі Лазаря відображено з великою силою художньої правди. Лазар починає довго оглядати і ховати свої руки, боїться торкнутися хліба, бо він «святий», відмовляється йти вбивати, влаштовує розгром у камері. Нелегке його прозріння супроводжується пошуками того, хто наказує страчувати: «Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...» [3, 281]. Душа вбивці прагне віднайти оте найвище зло, щоб, стративши його, мати нарешті відпочинок. Він проектує те зло на постать смотрителя Морди, вимальовує в уяві розправу з «неситими очима». М.Ко-

цюбинський натуралістично описує вирок Лазаря над Злом. Кваліфіковано здійснивши вирок (як його навчили), Лазар «після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи, — уперше почув смак душогубства. Почув ненависть у серці і розкіш муки» [3, 282]. І хоча Лазар скорився та йшов на роботу «байдужий, як ремісник», він все-таки почав усвідомлювати трагізм злочинних дій, підносячись до розуміння вбивчої сили державної влади, якій потрібні такі «бажані особи».

Образ головного персонажа розкривається у творі поступово і мовби зсередини: через вчинки його, поведінку, своєрідність мислення, почуттів тощо. При цьому значне художнє навантаження випадає на мовні засоби, з допомогою яких власне й твориться внутрішній світ людини. Автор нерідко вдається до прямої номінації тих чи інших почуттів або ж станів свого героя, мотивуючи у тексті їх художнє буття, особливості зовнішнього вияву. Домінуючу парадигму у мові оповідання складає насамперед дієслівна лексика на позначення внутрішніх характеристик персонажа. Переважання її у творі є до певної міри закономірністю, що пов'язана з граматичною природою дієслова як частини мови. Категоріально-лексичне значення дієслова порівняно найвиразніше вказує на дію як процес, а «рухи — це складова емоційного прояву, їх компонент, це — неминуче продовження самих емоцій» [5, 205]. У мові оповідання парадигма дієслівної лексики окреслює коло таких внутрішніх характеристик головного героя: **ненавидіти** (Лазар ненавидів тюремного смотрителя ... за грубу пику, маленькі жорсткі очі ..., вдачу мучителя); **коверзувати** (... коверзував. Бо він тут пан!); **нудитись** (Вдень найчастіше він нудився...); **цікавитись** (Ти почім знаєш, що мені усе можна? — зацікавився Лазар); **турбуватися** (його турбувало: коли ж се буде?); **не почувати злості** (Вставав серед ночі і йшов на роботу ... не почував злості); **дратуватись** (... очі верталися, лазили, вертіли дірки углиб. Се дратувало...); **докучати** (І все докучало. Стіни, горілка...); **не мати спокою** (не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно); **боятися** (Вони кричали ... боявся...); **коритися** (Лазар скорився. Затих і вже не сперечався); **приймати покуту** (... взяв гріх на душу й за се прийняв кару й покуту); **приходити у лют** (приходив у лют і кричав на Івана...); **викидати лют** (Велике тіло ... викидало, як із безодні, лют). 3

двома останніми синонімічними у контексті сполученнями семантичне зближується дієприкметникова сполука **скривлений гнівом**.

До дієслівної парадигми долучаються і варіативні назви стану втоми: **втомлюватись, втомлюватись душею, будити втому, приносити втому, бути втомленим**.

Для характеристики процесу мислення, інтелектуального стану використано дієслівні синоніми **думати, виводити** (Лазар виводив, що він не проста особа).

Дієслово **радіти** у контексті виражає стан, спричинений появою його антиподу — злості (Радів, що помічав у собі злість...).

Завершує парадигму дієслівних форм номінацій єдиний у мові твору дієприслівник на позначення внутрішнього стану героя: **Заспокоївшись** трохи, він знов приймався за роботу» [3, 268].

Порівняно невелику групу назв внутрішнього стану складає прислівникова лексика: Лазар почувався **непевно**. Взагалі було **важко** ... йшов на роботу **байдуже, холодно**... Чи було **страшно**? ... **чудно** було бачити ноги в чоботях...

Один із прислівників, що характеризує безрадісний стан героя, увиразнюється в тексті ампліфікованим синонімом-фразеологізмом: Було дуже **нудно і світ немилий**.

В оповіданні зрідка трапляються назви позитивних відчуттів. Усього дві лексеми — слова категорії стану — фіксують стан вдовolenня Лазаря: ... було так **тепло і так приємно** ..., що сей важний жандар ... стискає руку і говорить, як з рівним.

Позитивні відчуття героя вже за іншої контекстної ситуації відтворює і одна прикметникова номінація: Було навіть дещо **приємне**: він бачив поля ... жита ... хмари... Бачив схід сонця.

Прикметникова лексика як виражальний засіб художнього твору позначена деякою своєрідністю. Вона не стільки називає якусь внутрішню рису особистості, скільки увиразнює її. «Прикметники виконують найчастіше функцію додаткової характеристики предметів, функцію, більш за інші зв'язану з потребами уточнення того, що належної точності може й не мати» [1, 176]. Підтвердженням цьому є, зокрема, неодноразово повторювана у тексті прикметникова лексика на позначення стану глибокого внутрішнього зосередження й замкненості в собі: Він щось їм плів ..., а в очах у нього лежало щось **скрите і запечатане** [3, 267]. ... став на роботу спокій-

ний, байдужий, хоч в очах було щось **скрите і запечатане** [3, 268]. ...те, про що він знав, було в нім **скрите** [3, 268]. ...в очах у нього з'явилось знову щось **скрите і запечатане** [3, 281]. Згадані ознаки внутрішнього стану граматично увиразнюються формою середнього роду лексем, синтаксичним зв'язком їх із займенниками **те, щось**, які акцентують прихованість почуттів Лазаря.

Переважна більшість прикметників позначають певний емоційний тонус героя, зрідка — його світовідчуття: **невеселий** (Став невеселий, тихий...); **нудний** (...знов нудний день, п'яний туман...); **неприємний** (Там, усередині, щось ворухилось. Давнє, забуте і неприємне...); **байдужий** (Йшов на роботу байдужий, як ремісник...); **спокійний і байдужий** (Він став на роботу спокійний, байдужий...); **похмурий, сердитий** (...ходив похмурий, сердитий, вередував); **темний, невидючий** (Ти темний, ти невидючий..., а вони книги читають...). Доповнює цю групу лексики фразеологізм прикметникового типу **як скажений** (Лазар став, як скажений).

Психічні стани і процеси, притаманні головному герою, відтворює також група іменникових номінацій: **невдоволення** (...чув усередині якесь невдоволення); **переляк** (Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу...); **страх** (Часом на нього нападав страх); **лють** (А Лазаря брала ще більша лють... Йому хотілося тоді різати, вішати, колоти). Іменник **лють** вживається у тексті на позначення і дещо вищого ступеня вияву цього ж таки почуття аж до повної втрати самоконтролю: П'яний туман повивав йому голову, родив лють. Кричав на всіх, лупив у двері... Побив посуду, а Івана попик [3, 275].

У мові оповідання подекуди трапляються індивідуально-авторські найменування відтінків емоційного ставлення героя до різних суб'єктів. Пор.: Тріпалась в ньому тоді **цікавість**, як кіт на мотузці [3, 268]. Лазар ... дивився услід йому (тюремному глядачові). — А.П.) з **лихою цікавістю** [3, 267].

Особливістю мовотворчості М.Коцюбинського можна, очевидно, вважати його авторські оксиморонні сполучення — назви психічних процесів. Такими, зокрема, є словосполучення **зла радість, розкіш муки**: ... тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде... [3, 281]. Почув ненависть у серці і розкіш муки [3, 282].

Мікрополе «внутрішній світ людини» формується в тексті, з одного боку, лексикою, що безпосередньо називає почуття і стани, а

з другого, — функціонально-семантичними зв'язками інших слів тексту. «Кожен елемент позначає в художньому творі одночасно і те, що він означає зазвичай, і те, що за цим звичайним значенням розкривається як його художній зміст» [2, 93]. Функціональні зв'язки лексики на позначення різних динамічних і статичних ознак виявили у мові тексту наступні складники мікрополя «внутрішній світ людини»: **самозаглибленість** (... Лазар раптом стихав і слухав тільки себе ... прислухався. Там, усередині, щось ворухилось); **напруженість розуму** (Лінива пам'ять ... ледве тяглась, ... втомлена сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала ... та блукала...); **зібраність** (залазив у себе, запинав арештантський халат...; весь підібрався, як перед нападом); **озлобленість** (починав сварку, грубу, сердиту...); **стурбованість** (немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?); **відчуття присмного** (... за двох — півсотні...та ще одежа... Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло); **внутрішня розкутість** (Забув, що він арештант ... сів собі вільно в вагон і веде приємну розмову з сим важним жандармом...); **непевність, сумнів** (Тут, видно, гірше... Бо там ходив він по двору, бачився з людьми ... як воно буде?); **задоволення** (спав досхочу, наїдався, грав у карти, напивався горілки ... коверзував. Бо він тут пан!); **невдоволення** (Лаявся, не хотів вставати, і світло лампи різало очі); **тривога** (щось сіпнуло його за серце); **байдужість** (тупо поглянув на мотузку ... доторкнувся до петлі ... тупо стежив за її рухом. Все в йому спало: злість, мозок, кров); **спокійне сумління** (поволі, розважно почав одгортати рукава ... і сам розглядав свою руку...); **подив** (... ясна плямка ... така чудна і незвичайна... Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча... Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого...); **досада** (Чому не плаче? Чом не кричить?.. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті...); **напруження** (...він мокрий од поту, плутав мотузку ... — Де запинало?... А він забув); **хвилювання** (Руки тремтіли, зачіпляли волосся... Той дотик його опік, стрепенув усім тілом); **заціпеніння** (Сонний, напівсвідомо накинув на шию зашморг, поправив...); **потривожене сумління** (... почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце); **неспокій** (а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо...); **апатія** (Тепер не цікавило вже питання: як воно буде? Не почував злості); **отупіння** (волік за шию, крутив їм руки і вов-

тузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі й сухорляві...); **зневага** (робив «смотр» Іванові і Каленикові); **відчуття власної вищості, самовдоволення** (Зачим ти мучиш людей? Він дума ... як арештант, то вже не людина... Скрізь непорядки, я вас!...); **роздратованість** (Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись); **відчуття вседозволеності** (А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний...); **вередливість** (... все йому можна, як важній особі. Й вигадував далі); **передчуття вини** (І ссе мене щось коло серця...); **лють** (Трошив посуду, грюкав у двері...); **докори сумління** (Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль?); **каяття** (...ховав руки під стіл ... їв мало ... боїться хліба ... Бо він святий!); **самотність, відособленість** (Ось як! Якого ховають. Їм навіть сором показати його); **пригніченість** (був тихий, слухняний); **почуття задоволеної помсти** (Йому уявлялось ... ти зло? — і бац-бац!.. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац-бац!..).

Сукупність номінацій, які безпосередньо чи імпліцитно сформували у тексті мікросистему «внутрішній світ людини», засвідчили потужний потенціал художнього слова М.Коцюбинського. Письменник не лише проник у глибини психіки акцентуїрованої особистості, але й відтворив діалектику її душі у витончено-досконалій мовній формі.

Цитована література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. — К., 1959. — 307 с.
2. Вольперт Р. Х. Коннотативный уровень описания грамматики. — Рига, 1979. — 160 с.
3. Коцюбинський М. М. Твори в семи томах. — К., 1974. — Т. 2. — 384 с.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности. — К., 1981. — 392 с.
5. Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К., 1997. — 632 с.
6. Приходько Ф. М. Коцюбинський – новеліст. — Харків, 1965. — 246 с.
7. Ферри Э. Психология убийства. — М., 1997. — 374 с.